

A magyar politikai géniusz

Móricz Erdély-trilógiája és a nagyenyedi Bethlen Kollégium jut eszünkbe első-sorban, ha Bethlen Gábor fejedelem nevét halljuk. Feltéve, hogy irodalmi és történelmi műveltségünk mai szűkösége megenged még ennyit! Ebben az esztendőben ünnepeljük Bethlen Gábor születésének négyszázadik évfordulóját. Ez az évforduló megint csak arra ad alkalmat, hogy mindenekelőtt eltűnődjünk történelmi közműveltségünk, öntudatunk és önismeretünk állapotán, s mindjárt arra kell jutnunk, hogy nem tűnődni kellene már ezen, hanem többet tenni végre egy reális, jól megalapozott magyar történelmi köztudat érdekében. A történelemoktatás aránytévesszései és szélsőséges kapkodásaink vagy éppen nemtörődömségünk következtében, az átlagosan művelt mai magyar embernek igen halovány a folytonosságtudata, nincs történelmi látásmódja, s ennek kialakításához szükséges ismerete. Ha pedig mindez nincs, nem lehet pontos helyzetudata sem, enélkül viszont aligha beszélhetünk egy népet eligazító politikai kultúráról, és a korkövetelményeknek megfelelő magatartás kialakulását aligha remélhetjük. Pedig történelmünk igazán bővelkedik sorsdöntő helyzetekben és jelentős személyiségekben; és nem csak csúfos bukásokban, rossz döntésekben, de nagy pillanatokban, s megtartó eredményekben is. Kevéske nyersanyagunkat ebben az energiaéhes korban legalábbis igyekszünk intenzíven kiaknázni, nem így a történelmünk adta szellemi-erkölcsi energiahordozókat, amelyek pedig ma feldolgozva jelenre, s jövőre szóló tanulságokat, lelki-tudati energiataralékokat jelenthetnek. Ám melyik tanárnak és melyik diáknak adódik itt lehetőség, hogy elidőzzön például Bocskainál, s igazán megértse annak a főúrnak a jelentőségét, magatartásának történelmi rugóit, távlatos gondolkodását, aki személyes érdekeit nagyvonalúan össze tudta egyeztetni a nemzeti, sőt európai nagyságrendű érdekekkel, felismerve a történelmi cselekvés lehetőségét; aki képes volt végigkergetni fél országon át éhes hajdúival az európai készülségű zsoldossereget, s megkötöni, kikényszeríteni a császártól az akkor életmentő bécsi békét; letelepíteni az ordas-szervezettégű hajdúkat, szolgáltatva ezzel hosszú időre kívánatos mintát a személyi szabadságra és a regionális demokráciára az egész országnak, az alávettettek sokaságának; s végül igazán otthont adni a reformációnak (ezzel az akkor lehetséges szellemi nyitottságnak) egy keresztül-kasul kaszabolt, gyötrelmesen ziháló országban. Tudjuk-e, érzékeljük-e, hogy ez esetben elfogultság nélkül feltehetnénk a kérdést: vajon a korabeli Európa kisebb-nagyobb uralkodói közül, melyik lett volna képes ilyen mesterhármásra hasonló körülmények között? Esmények nélkül, eszményképek nélkül téblábol itt az ifjúság nagy része, s eszkábál magának faragott képet kőből, rongyokból, műanyagból, fordul pótcselekvésbe, s kerül szembe előbb-utóbb általában a társadalommal. Történelmi torzítások, öntelt hangoskodások, propaganda célú átmázolások és deheroizálások után, csoda-e, ha idősek és fiatalok nagy hányada ma is csak a rózsaszín vagy a fekete történelmi klisék szélsőségeiben tudja meghatározni magát, vagy egyszerűen éli a maga „történelem nélküli” életét. Naponta követelünk az állampolgártól közéletiséget, politikai tisztánlátást, időhöz, helyhez okosan alkalmazkodó közérdekű cselekvést, de ehhez egyebek között a történelmi tapasztalatszerzés lehetőségét sem tudjuk nyújtani. Politikai intelligenciát, reálpolitikai érzéket hiányolunk, s kérünk számon, de a magyar történelem adta lehetőségeket sem használjuk fel annak érdekében, hogy ez ki is fejlődjék az állampolgároknak.

Érdemes volna megvizsgálni, hányan ismerik ma az érettségizettek közül Móricz Erdély-trilógiáját, s ha ismerik, akik ismerik, mit értettek meg belőle. Megértették-e éppen a reálpolitikus Bethlent, az országépítőt, aki hosszú távra rendezte be a maga Erdélyét, s ezért a távlatért súlyos kompromisszumokra képes, ha kell, kész fel-

áldozni a pillanatot, s vele átmenetileg a népszerűséget. Megértik-e éppen Bethlen fejedelmi egyéniségéből és helyzeteiből a magyarság sorskérdéseit, a politika, a hatalom, az erőviszonyok, a kompromisszumok természetét; Tündérkert álmát és Lippa realitását; a helyzetnek megfelelő cselekvés jelentőségét, s hogy reménytelennek tűnő helyzetekben is meg kell és meg lehet találni a módot a cselekvésre? Hány ember tudatában élhet ma Bethlen Gábor, mint történelmi tény és mint embereszmény, mint magyar politikusi eszmény? Pedig ő igazán korszerű eszménykép lehetne, s ehhez egyetlen utólag odavetett ecsetvonásra sem lenne szükség.

TÜNDÉRKERT ÁLMA, LIPPA VALÓSÁGA

(Bethlen Gábor politikai iskolája a Móricz-regényben)

Móricz az Erdély-trilógiában Bethlen Gábor politikai iskoláját tárja fel, s állítja a XX. század magyarsága elé. Politikai magatartásmintát ad, az igazi államférfiúi személyiség és a politikai alkotás harmóniájának hatalmas eposzát teremti meg. A Tündérkertben Bethlen még csak Báthory Gábor, az álmodozó, vonzó, lobogó fiatal fejedelem, s egyúttal a romlott, tékozló, gátlástalan, felelőtlenül országgló nagyúr kontrasztjaként jelenik meg. De micsoda kontrasztként! Báthory lobogásával szemben ő a megfontolt higgadság, a csapongó álmokkal szemben a földön megálló realizmus, tündökléseivel szemben a messzenéző komolyság, kegyetlenségeivel szemben a humanizmus, felelőtlenségeivel szemben a korán és teljesen átélt felelősségérzet, züllött-beteg elhajlásaival szemben az önmagából kifordíthatatlan férfierő. S ami különösen fontos: már itt, a Tündérkertben is nyilvánvaló a különbség Báthory úri, „fenti” tájékozatlansága, s a székely főkapitány népismerete, pontosan kimunkált helyzettudata, a „lenti” országot tudomásul vevő szemlélete között. Bethlen helyzettudatára jellemző, hogy az első perctől mintegy pedagógiai szerepet is szán önmagának. Lényegében itt kezdődik az ő egyszemélyes politikai iskolája, amelyben aztán Báthory Gábor megbukik, az első padban ülve. A nagy, sokatmondó Báthory név, a fejedelmi reminiscenciák, a tündöklő fiatal egyéniség és a maga tapasztalt, higgadt, felelősségteljes személye összefogásától várja Bethlen az erdélyi magyar politikai hatalom megszilárdítását, a sikert, Erdély felvirágzását. Tudja, hogy ehhez szükség van az ő kettősükre, s ennek tudatában formálja a maga szerepkörét. Báthoryé a csillogó, a magával sodró fejedelmi szerep, az övé a fejedelmi koncepció, a gondoskodás és mértékartás szerepköre, akinek „nagy boltos homlokában egész ország gondja nyugszik”.

Kettejük történelmi szereplése ennek megfelelően indul. Az egyik oldalon — az új asszonnyal — a fejedelmi pár individuális, ideges civódása, a pozíció mámora, az ország első emberének kijáró külsőségek rendezettsége, az uralmi helyzet kóstolgatása, s egy csapongó, megfoghatatlan háborús álom szorongató áramköre. A másik oldalon egy reális fejedelmi célra felkészült, távlatokban gondolkodó székely főkapitány, amint a beiktatás szertartását arra használja fel, hogy programbeszédet mondjon a fejedelem helyett, s egyúttal súlyos politikai figyelmeztetést, pedagógiai intelmeket a fejedelmi párnak. Bethlen Erdély helyzetét tárja fel, s ennek megelőzően a fő feladatokat: — „És Te Nagyságodnak, Nagyságos Fejedelemasszonyunk, lesz elhivattatása, hogy a kisded ország dolgai jó rendben haladjanak... mert ezen kisded országocskának, tudnia kell magáról, hogy szűkek a határai: igaz, való, kincsekkel rakott ország: de mennél aranyosabb a kapca, annál jobban szorít, ha kicsi a saru... Okosan kell lépjen, aki viselje: mert avagy a saru megyen szerte, avagy a láb nyomorodik el...” A „kisded ország” minden fontos gondja benne foglaltatik ebben a figyelmeztetésben: a kis ország kiszolgáltatottság tudata, a két nagyhatalom örökkön fenyegető jelenléte, s így a reális veszélyérzet, a békesség különös jelentősége, a fejedelem békepolitikájának fontossága, az építkező, gyarapító, kondicionáló politikai magatartás követelménye, s már ekkor az országegyesítés Bocskait követő perspektivikus gondolata: „... Mert kész e hármas nemzet mind véré, s mind életét kiontani a hazáért, míg rációja vagyon, de sajnálná ócska bocskorát is elnyűtetni

hiábavaló herce-harcokon...” Bethlen látja, s a fejedelem harcoss vágyálmaival szemben, legalábbis az „asszonyfejedelemmel” láttatni akarja, hogy a fejedelmi hitlevél taktikailag is, erkölcsileg is megalapozott ötödik pontja szerint kell politizálni a fejedelmi székben, mert hadakozásra egyelőre „élgteleneknek ismerjük magunkat”, békességet kell hát tartani mind a törökkel, mind pedig „a két oláh országgal”.

Íme, még alig hogy elkezdtük olvasni ezt az ezer oldalnál vastkosabb könyvet, s már ott bontakozik előtünk egy nagy magyar álom, Bethlen Gábor alakjában megtestesülve, Móricz írói alkotóerejének eredményeképpen, a huszadik századi Magyarország katasztrófái közepette; első világháborús nyomorúságaink és balgaságaink, Doberdó és Trianon után, és egy újabb világháború, egy új, keleti, doni Doberdó, s egy újabb, közösségi-nemzeti sorsot megpecsételő békekötés előtt. Egyetlen hajdanvolt monumentális történelmi alakban összegezve a régen vágyott magyar politikai géniusz: nemzet és haladás eszméje, a lelki és anyagi gyarapodás lehetősége együtt; haza és népszerűtetet a szívben, de ráció, hideg logika a cselekvés megtervezésében, előrelátás és mértéktartás a napi politizálás során. Egy történelmi hitelességgel megrajzolt államférfi a XVII. század első harmadából, aki annyira kellene a mai megalázott, hitehagyott, dönteni és cselekedni nem képes, igazi államférfiak híján kiszolgáltatott Magyarországnak. Ez lebeghetett Móricz szeme előtt, amikor oly fontosnak tartotta az Erdély minden egyes részét, s megjelenését. Egy közösség, egy nép vezetésére, magatartásának irányítására alkalmas személyiség, aki szinte reménytelen helyzetben képes megtartani a „kisded országot”, célt adni a népek, sikerre vinni a nagy közösség ügyét. Ezért formálja Móricz oly gondosan Bethlen (s a Tündérkertben vele együtt Báthory) alakját, s a neheznél nehezebb drámai helyzeteket, politikust próbáló szituációkat, amelyekből a mai, a XX. századi ember számára kell, hogy világossá váljék: Bethlen épp annyira a cselekvés embere, mint amennyire a szavaké.

Már a Báthory Gábort istápoló Bethlen is olyan megbízható férfi, akihez oda-bújhat egy gyermek, egy asszony, de akár egy ország is, ha biztonságban akarja érezni magát. S ő valóban képes nyújtani ezt az annyira áhított biztonságot, de kíméletlen módon. Nem elaltat, nem kábít, hanem felráz, kíméletlenül felvilágosít, a tények ismeretére, a realitások tudomásulvételére kényszerít, s csak erről az alapról tud reményt kelteni. Móricz számára egyelőre a fejedelemasszony a legjobb alany arra, hogy segítségével bemutassa Bethlen belső, de részint már kifelé irányuló készülődését. Komolyság, félelem, bizakodás és csüggedés egyszerre lengik körül Bethlen és a fejedelemasszony találkozásait, s mintha Bethlen e találkozások alkalmával érezné legtisztábban a maga igazát és erejét, s e beszélgetések nyújtanak neki lehetőséget a felkészülésre, az öntudatosulásra, hogy majd megvívhassa a maga szellemi-erkölcsi párbajait a fejedelemmel is. A gondolatok ilyenkor szikráznak a legfényesebben, a helyzETFelmérés ilyenkor a legkíméletlenebb, s ugyanakkor e pillanatok mélyén remeg a legnagyobb perspektíva, kitörni, s érvényesülni készen. Így oktatja a fejedelmi székbe vetett asszonyt, elsősorban önmaga előtt tisztázva eljövendő tennivalókat: „— Ma olyanok vagyunk, mint a zéttört tükör cserepei. Apró darabok, dirib-darabba zúzott semmiségek... Nem is tudni, hol a régi nemes magyar haza?... Kétharmadán a török, egyharmadán a német az úr, s itt Erdély, akin a pokol uralkodik... Mint a levágott szárnyú fogolyfiókák, foglyok vagyunk, és csak sírunk és csipogunk... Fogunk-e még valaha kezétfogni tudni? Minden magyarok, akik széjjel vagyunk vágva éles karddal...” Egyelőre csak elkeserítő ténymegállapítás és csupa kérdőjel. Ám a folytatás sem különb, amint elősorolja Bethlen a nagy megszegyenüléseket: „...soha nem felejttem, milyen orcapirulással kellett eljönni Prágából... Avval mentem, mint gyermek, hogy hazámnak már semmi baja, Bocskai úr el fog mindent igazítani a császárral... és a császár nem is eresztette őt a szeme elé, mi jöttünk haza, mint a megszegyenült cselédek... És mikor Konstantinápolyban voltam, a török szultán szinte nem eresztett maga elébe, de a basák s bégek, a nagyvezér, valósággal félték tőlünk... És erre éreztem meg, hogy vagyunk valakik.”

Móricz ismerte jól nagy megszegyenüléseinket, hiszen ismerte a magyar történel-

met, s talán kora ismeretében megsejtett már valamit az elkövetkezőkből is. De éppen ezért, s épp ezen a ponton támadhatott fel benne is a remény, egy pillanatra: ha lenne itt egy ember, aki igazán vezetésre termett, annak éppen az, arcpirító meg-szegyenülésekből kellene megéreznie, hogy vagyunk, s lehetünk valakik. Am ehhez nemcsak egy Bethlen Gábor felismerése kell, hanem egy Bethlen Gábor türelme, józansága és megronthatatlan céltudatossága is. Kell ehhez az egyéni adottság; kell a pontos helyzetfelismerés, de kellene a politikusi egyéni sors alakítását-alakulását segítő helyzetek, körülmények is.

Bethlen számára a helyzet Báthory Gábor személye körül bontakozott. Báthory Gábor minden kapkodása, erőszakossága, tivornyás túlfűtöttsége ellenére vonzó, reményteljes ifjú volt. Tündérvárt álma megejtően szép és nagyon magyar érdekű. Bethlen tehát nem csak ésszerűen, tudatos megfontolás, mondjuk így: számítás alapján, de érzelmileg is vállalkozhatott „felvezetésére”. Báthory egyénisége és tiszta szándékai hosszú ideig lehetővé tették Bethlen számára az azonosulást önmaga tudatosan vállalt szerepével, s a belesimulást Báthory Gábor sorsvonalaiba. Az ellentét köztük, s az ellentmondás hangja Bethlen Gáborban belül, fokozatosan alakul ki, érzelmi eltávolodásban és racionális megfontolásban egyszerre, amint Báthory politikai-katonai elképzelései egyre zavarosabbá, Bethlen koncepciója viszont egyre tisztábbá, egyre pontosabb szavakba formálhatóvá válik. A koncepcionális ellentét lényege — teljes összhangban a politikai alkat különbözőségével — mindenekelőtt Bethlen plebejus jellegű és Báthory szertelen-nagyúri gondolkodásmódjának ellentétében bomlik ki, s ezzel is összefüggésben béke vagy háború dilemmájában. Ez utóbbi persze Bethlennél sem elvont moralizálásból fakadó kérdés, hanem a politikai realizmus és az álmokból táplálkozó, kalandorságba szédítő irrealizmus kerül itt szembe. Bethlen álmokképek üzése helyett belül építkezik, tervez, s közben kívülrre, a népre figyel, a nemzet egészére gondol, és a történelmi pillanat erdélyi kondícióit méri fel reálisan: „— Minden ember ember, kegyelmes asszonyom, a legkisebb plebejus önnön magának éppolyan bibliai ember, mint a római császár: de az emberek csoportja közös dolgaiban mintha ismét egy emberré lenne... Így szemben állnak egymással az orszákok, s a kis Erdély úgy áll a nagy rettenetes török birodalom és a hatalmas, páncélos német birodalom között, mint egy gyerek az öklöző, bajvívó, csatázó gladiátorok közt... a kicsiny Erdély lehet még a nagy birodalmak között valkivé... De csak akkor, ha nem felejtí gyermek voltát, erőinek vékonyságát, és nem akar többre nézni, mint amit Isten rábizott...” Itt még a fejedelemszonyhoz szól, de már egyre nyilvánvalóbban önmagának beszél, s felkészül érvekkel, s szónoki eszközökkel is, hogy megkísérelje visszatartani a fejedelmet esztelen terveitől, visszarántani az itt és most térbe és időbe, amíg nem késő. A nagy vereség, a csőd, az izzasztó tehetetlenség lélektani pillanatát használja erre kíméletlenül, Báthory nagy oláhországi kudarca után. Oktatólag, s kijózanítólag mondja még: „— A fejedelemnek, nagyságos uram, nem lehet olyan álmot álmodni, amelyet akar: csak amit lehet... Nem is csak amit lehet: de amit kell... S itt nincs más álmom, csak az az igazság, hogy szegények vagyunk, kicsinyek vagyunk, tudatlanok vagyunk, s mi vagyunk másoknak rabszolgája...” Báthory hatalomtól és félelemtől elhomályosult szeme azonban már képtelen mást látni, mint a maga álmát, s csak árulót, támadót vél abban, aki józanítani akarja.

Itt kezdődnek, s ezt követően sorjáznak aztán Bethlen stációi. Ütköznie kell a fejedelemmel, előbb még csak burkoltan, csak a vélemények segítő, lehetőségeiben még egyeztető összecsendítésével, majd egyre határozottabban, egyre nyíltabban. Vállalni kell a szeretett ember lassú eltávolítását önmagától, belül, s vállalni az ütközésekből fakadó veszélyhelyzetet kívül. Igazán politikusi vénát próbáló stációk ezek még akkor is, ha Bethlen semmiféle belső erkölcsi zavart nem érezhet egyelőre, hiszen ő a fejedelem mellett hűséggel szolgált, harcolt, figyelmeztetett amíg lehetett, a fejedelem és az ország érdekében. A teljes erkölcsi felmentést számára rohanva hozza az idő, amely megérleli a végső összeomlás lehetőségét egyetlen ember, Báthory Gábor féktelen örülete, politikai irrealizmusa miatt: végveszélybe kerül az

ország, s Báthory Bethlen életére tör. A közösségi és a személyes fenyegetettség nagyon is szerencsésen áll össze ahhoz, hogy Bethlen ezt is feldolgozva, ezt a stációt is megjárva elszánja magát a teljes szakításra.

Erdély pillanatnyi helyzete, a Bethlen számára támaszt jelenthető politikai erők hiánya lehetetlenné tette, hogy most már, rákényszerítve a Báthoryval való teljes szakításra, országon belül, belső erők segítségével vívja meg a maga harcát. A kimerült, belülről bomlasztott és megosztott, öntudatlanságba süllyedt Erdély sem Bethlen mellé nem tudott felsorakozni még, sem más reális alternatívát nem tudott kinövesztetni magából. Bethlennek nem volt más választása, csak a török. Pedig minden bizonnyal jól tudta, ha megnyeri magának a Porta támogatását, annak nagy ára lesz. Tudnia kellett azt is, hogy amikor mégis így dönt, akkor nem az általánosan elfogadott erkölcsi normák szerint cselekszik, s politikai nagysága éppen abban van, hogy tökéletes helyzetismeretében ezt is vállalta, nem a mindennapi morál, hanem a nagyobb ívű politikusi morál normái, a jó ügy kívánta célszerű cselekvés törvénye szerint. Nem sokat latolgatta, hogy az így valószínűleg kínálkozó, s az ügy érdekében oly fontos hatalmat vagy a közvélekedés előtt bizonyára rokonszenvesebb áldozatot, a mártíromság szerepét válassza-e. S végül — bár a regényben Géczy mondja ki, de Bethlen érezte — Báthory Gábor ügyében szembe kellett néznie azzal az igazsággal is, hogy „Inkább vesszen egy istentelen: mint az Isten egész nemzete!” Ezzel Bethlen politikai fejlődésében lezárult egy korszak a Bocskai, majd a Báthory mellett teljesített szolgálat után; a teljes önállóság és egyszemélyes felelősség korszaka következett.

Báthory megfuttatásával, majd halálával, s háta mögött támaszként a hatalmas, pusztító török erővel, megnyílik Bethlen előtt az út a fejedelmi székhöz, az uralomhoz, s neki immár csak élni kell vele. De milyen körülmények között! A hagyományos magyar politikai gondolkodásmód és erkölcsi érzék jegyében csak hideglegeléssel szemlélhetjük ma is ezt a szörnyűséget: a gyűlölt török hadak behívását Erdélybe, a megszegyenítő, kierőszakolt választási színjátékot, egy ország végletes kiszolgáltatottságát és tehetetlenségét. És micsoda perspektíva! Egy életre adósának, elkötelezettségének lenni az Európa-szerte rettegett Portának, uralkodni egy kicsiny, szétzilált országon, török által magyar urak ellenében odaállítva, mindezt közismert, nagy múltú, esetleg fejedelmi családi háttér nélkül! Bethlen államférfiúi nagyságát, meszszebbre néző elkötelezettségét jelzi, hogy a hatalmat ilyen körülmények közepette merete és úgy tudta vállalni, hogy a kalandorság, az amoralitás árnyéka is távol esett tőle, pontosan számolt, reális magabizással vállalta a jövőt. Ismerte az ország romlásának történetét, jelen állapotát, s tudta, hogy egyelőre nincs nála külön és esélyes jelölt a fejedelemségre, tehát Erdély politikai tényezői hamar be fogják látni, hogy most neki kellett érkeznie. Bizonyára felmérte azt is, hogy őt mindenki ismeri Erdélyben, és a zavaros, megalázó körülmények ellenére sokan bíznak az ő erejében, katonai képességeiben, tapasztaltságában, kiegyensúlyozottságában, s pontosan tudta kiket, s hogyan kell megnyernie ahhoz, hogy komoly személyi és „tömegbázisa” legyen az uralkodáshoz. Belül tehát okkal lehetett biztos a dolgában, minden látszat ellenére. Így Móríczt már Bethlen későbbi fejedelmi politikáját átfogó és megelőlegező, koncepcionáló programbeszédével fejzeheti be a Tündérkertet, s indíthatja a „nagy fejedelem” országlását: „...Alázattal kérem az országot, higgyétek meg, mi minden erőt, ami a haza javára akar és tud lenni, nem eltiporni, hanem együvé fogni kívánunk.”

Ezzel Bethlen meghirdeti a „nemzeti egység” programját, s egyelőre legalábbis ígéret formájában, a kor szelleméhez képest szembeötölően nagyvonalú, évszázadok múltán is figyelemzéstető etnikai-nemzetiségi és vallási-ideológiai toleranciáját. Amint az nem csak Móríczt regényéből, de a rögzített történelmi tényekből közismert, Bethlen ezt az ígéretét be tudta váltani, s kiegészítve azt egy minden tekintetben korszerű gazdaságpolitikával, valamint kemény, de okos és humánus személyi politikájával, viszonylag gyorsan elindította Erdély gazdasági erősödését, s ezzel párhuzamosan népének lelki-erkölcsi stabilizálását. A Nagy Fejedelem első könyve ezért kez-

dődhet így: „— Nézze Nagyságod — mondta Péchy kancellár — már ma újfent megnyitott egy bót.” — Erdélyben tehát megpezsdült az élet, elindult egy folyamat Bethlen uralkodásával, amely ott és akkor valóban az életet jelentette gazdaságban, építésben, életmódalakításban és művelődésben egyaránt. A szűken vett belső viszonyokat illetően, országon belül tehát, aránylag igen gyorsan megteremtette Bethlen uralkodása legitimitációját, elfogadtatta személyét a kulcsemberekkel, s az erdélyi társadalom politikailag legfontosabb rétegeivel. Báthoryval, a kalandozó fejedelemmel szemben Bethlen építő fejedelmként áll az ország élére, a „kisdud ország” gyors és látványos gyarapodását célzó programjával. Bethlen e program realizálása érdekében gondosan megválogatta eszközeit, de ebbe beletartozik az is, hogy nem voltak gátlásai a cselekvésben, ha az ügy érdekében olyat is meg kellett tennie, amittől a morálizálóbb hajlamúak vagy a félenkebbek biztosan visszahőköltek volna. Nem restellette feltörni a Báthory-ládákat, az ország érdekében nem tévovázott birtokba venni a félve tisztelt családi kincseket, eltávolítani a ládák becsületes őrzőjét, s a tetejébe ráfogni a felelőtlenséget, hogy legalább átmenetileg — amíg a kedélyek úgyszólamon megnyugszanak — elhárítsa magától a várható támadásokat. Mint ahogy nem tévovázott eszközként felhasználni államérdekből Báthory Annát sem, nem riadva vissza a szép fiatalasszony becsapásától sem, ha úgy követelte a helyzet. Bethlen jó politikusként számolt az időtényezővel. Tudta, hogy egy-egy döntés magával hozhat hirtelen felháborodást, de ha van türelme, ereje kiállni az időt, a másik, népszerűbb döntése majd semlegesíti, kioltja az előzőt, s a jóban az emberek már nem szívesen emlékeznek a rosszra. Azzal a természetességgel vállalta a politikázás kockázatát, mintha nem is nyeregbe, de egyenesen a fejedelmi székre termett volna. Az Erdély második kötete, a Nagy Fejedelem erről az építő, gyarapító jó „machiavellistáról” szól, aki rendkívül merészen bánik ugyan a politikai eszközökkel, de Báthorytól nagyon is eltérő módon igyekszik megvalósítani Tündérműve álmat, a békességre, az emberi munkára, a tevékenységre alapozva.

Belül tehát legitimitáció, konszolidáció, béke és gyarapodás. De hogyan áll Erdély a külső erőkkal szemben, s hogyan áll maga Bethlen? Amikor még székely főkapitányként Bethlen a török kezére adta magát Báthoryval szemben, s mikor a török fegyverekre támaszkodva elnyerte a fejedelmi hatalmat — amint az utólag a történelmi tények által igazolódik — joggal bízhatott a maga diplomáciai képességeiben, s Erdélyben egyedülálló portaismeretében. Így bízhatott abban is, hogy súlyos elkövetésére ellenére, vagy éppen azzal élve, meg tudja kímélni Erdélyt török hadak dúlásától, s adott esetben Ausztriától, magyarországi uraktól, saját erőből is, de ha ez nem elég, török segítséggel. Ám fejedelemsége ára gyanánt volt Bethlennek egy olyan adóssága a törökkel szemben, amely ezt a magabizó, nyugodt embert is súlyosan nyugtalanította: Lippa. A sorsfordító lecke tehát Lippa. Mert ha adósságát megadja, könnyen válhat teljesen lehetetlenné erkölcsileg mind belül, mind kívül, a magyar közítélkezés szerint, az egyetemes magyar köztudatban. Ha pedig nem adja meg, a törökökkel kerül szembe reménytelenül. Ennek az önmagában véve eléggé jelentéktelen várnak a neve úgy üt szívünkbe újra meg újra a könyv olvastán, mint a görög tragédiákban a tragédia végkifejletét előkészítő, s a dráma egészen végigvonuló, lappangó, majd egyre teljesebben kibomló vezérmotívumok. Ez adja a Nagy Fejedelem drámaiságát, s mondandójának elemi erejét. A töröktől bátran megóvott vár megvétele a magyar védőktől és átadása a töröknek Erdély fejedelme részéről, mind a korabeli, mind a mai közgondolkodás szerint olyan nyomorult cselekedet, amire nem lehet felmentés. Mint ahogy nem is lehetne, ha pusztán egy személy hatalomra jutása indokolná. A kérdés ilyenkor mindig az — s Móricz is erre akar figyelmeztetni — arányban van-e a cselekedet a végső céllal, az áldozat valóban szolgálja-e, s jól szolgálja-e a célt, s a közösség számára, amely ítél, érzékelhető-e ez a cél, megélhető-e, ha a tudatban nem is, legalább az ösztönökben. A politikus kockázata pedig az, hogy lesz-e siker, amely utólag igazolni képes őt. Sikerül-e Bethlennek bevenni a várat, nem lázadnak-e közben ellene, sikerül-e összetartani a sereget erre a cseppet sem dicsőséges csatára? Ha a vár bevételére sikerül, s átadta már a

töröknek, következhetnek-e majd azok a pozitív sikerek, amelyek a köztitelkezés előtt, a történelem előtt megértetik, s elfogadtatják ezt a negatív sikert is? Lippa tehát Bethlen talán utolsó, de legnagyobb, s mindennél keservesebb stációja. Ha itt elbukik, az egész bethleni életprogram bukik, s ha bukik, az nemcsak egy erdélyi fejedelem szégyenteljes bukása, erkölcsi megsemmisülése lesz, hanem az adott helyzetet tekintve, egy nemzet tragédiája. Bethlen tudatában van ennek, de annak is, hogy Lippát nem kerülheti ki. Ha valaki, hát Bethlen tudja — mert világos célja van —, hogy Lippa nem csak az ő fejedelmi székének az ára, s nem is csupán Erdély pillanatnyi nyugalmaé. Lippa a jövőendő ára. S mert mindezt tudja, s mert ezt megcselekszi, ettől lesz Bethlen „a nagy fejedelem”. Ettől olyan nagy a tét. Ettől lesz a kis Lippa a magyar történelmi-politikai gondolkodás nagy szimbóluma.

Bizonyára akkor sem volt könnyű, ma sem könnyű eldönteni, hogy vajon megérrné-e Erdély pillanatnyi nyugalmaért, s viszonylagos jólétéért csupán, ezt az árat fizetni. Mert az még nem politikai realizmus, de inkább csak egyszerű szatócsgondolkodás lenne, ha úgy mérnénk össze a dolgokat, hogy ez a jelentéktelen Lippa igazán nem nagy ár néhány éves jóléért egész Erdélyben. Hiszen Lippa nem mint anyagi vagy stratégiai érték, hanem mint erkölcsi mérce jelenik meg itt kulcskérdésként, s aki e mércét félredobja, annak nem csak a saját lelkiismeretével van elszámolni valója, de népe rossz lelkiismeretével is számolnia kell, s ez az állapot az idők során legalább olyan súlyos — ha nem súlyosabb — politikai tényezővé válik, mint a mindennapi nagyobb falat kenyér igénye. A kérdés tehát az: arányban áll-e az így megőrizhető viszonylagos jólét, az elveszithető erkölcsi erővel, azzal a nemzeti méretű lelki traumával (értve itt mindig a nemzet tudatos vagy tudatosuló rétegeit elsősorban), amely aztán egy egész ország önbecsülését, erkölcsi tartását, lelki egészségét, hitét áshatja alá. Bethlen számára azonban nem ily szűkre szabott a kérdés! A döntést megelőzően Bethlen szeme előtt már hat nyugodt esztendő és ötvenezer ló képe lebeg, s mögötte egy messzire vezető úté, egy hosszú, megerőltető, de fejedelemhez méltó út képe: „Hat esztendőig még háborúra nem is gondolhatok... — Nincs lovunk... Erdély ki van fogyasztva nem emberben, hanem lóban... Kell neki hat esztendő, míg a török birodalomról s másunnan hozott fő lovakkal annyira javíthatom lóméneseinket, hogy az újonnan gyarapított csikók hadi állapotra valók legyenek. Ötvenezer lovat kell nevelni, hogy tízezer lovassal kiindulhassanak a Bocskai uram útjára...” Bocskai útja pedig az országegyesítés útja. A gyarapodás, az építkezés, a nyugodt fejlődés, a nemzeti egység önmagában is szép és fontos politikája tehát Bethlen terveiben nem elsősorban önmagáért való. A békepolitikus háborúra készül, mert tudja, hogy az ország igazi, nem átmeneti békéjéhez is nyugalomhoz, távlati gyarapodásához erre van szükség. Erdély önmagában kicsi és gyenge, hiába lesznek, ha lesznek kiváló kötéláncosok a magasban, akik kiegyensúlyozzák státuszát Európában, önmagában attól még túl sérülékeny marad. De Magyarországgal egyesülve, közös magyar korona alatt közép-európai tényező, Bethlen nekiindul hát Lippának.

Móricz alaposan kihasználja a vár körüli táborozásban, s a vár bevételéért vívott rövid harcban rejlő lehetőséget, hogy fejedelmének népeletre, néplélekre, emberi és kisemberi érdekekre vonatkozó tudását gyarapítsa, elmélyítse, s egyúttal bemutasson egy nem csupán önfegyelemből és ésszerűségből, de indulatokból, érzelmekből, lelki gyötrelmekből is gazdagon összetett politikus személyiséget. Szinte magunk előtt látjuk Bethlen tipródva táncoló, horkanó lovát, s a fejedelem sötétbe borult, bozontos üstökét, amint erre az istenverte csatára indul, amelyet asszonya, Károlyi Zsuzsanna úgy minősített, hogy az csak arra való, hogy bemocskolja magát vele, s maga ellen fordítson minden tisztességes embert. A politika törvényszerűségeire járó elme azonban tudja, hogy ennek meg kell lennie, mert a Porta ezt nagyon akarja, s ha nagyon akarja, úgymeglesz, de akkor isten irgalmazzon Erdélynek. Ha viszont megteszi, amit előtte senki sem, akkor olyan bizalmat nyer, amely már a Portát kötelezi el neki, s így olyan tőkét, amelyet majd az egész nemzet javára forgathat, nagyobb célok megvalósításáért. Beveszi hát a várat saját véreitől, s átadja kulcsát a török-

nek. Móricz ebben az utolsó stációban mutatja meg Bethlent önmaga cselekedetétől megrendült, nekikeseredett fejedelemlé. Kitör ebből a sziklaemberből a „soha többet” fogadalma, Móricz a csata végén kitomboltatja belőle a felgyúlt keserűséget, s rágyújt Bethlen Báthory Gábor nótájára: „Szól a kakas mán / Majd megvirrad mán.”

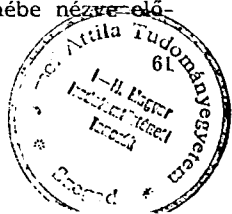
Bethlenben bőséggel megvan az, ami egy politikusból sosem hiányozhat: a bizakodás. És most van oka a bizakodásra, hiszen Lippával megnyitotta az utat immár nemcsak a biztonságosabb belső erdélyi fejlődésnek, de az ország egyesítését célzó perspektivikus hadjáratához is. Amint tudjuk, politikai-diplomáciai zsenialitása és Lippa átadása révén aztán úgy használta a török erőket küzdelmei támogatására, mintha nem is a kis Erdély fejedelme volna, de mintha ő maga lenne a szultán. Ám igaza van Péter Katalinnak, amikor egyik tanulmányában szépen, szemléletesen írja Lippáról szövege: „Ha Bethlen Gábor most meghal, ragyogó uralkodói képességei ellenére is történelmünk legsötétebb alakjai között emlegetnék. Mivel azonban szerencséje volt, és még tizenhárom esztendő telt el az uralkodásra, a legnagyobb történelmi személyiségek sorába került.” Folytatva Péter Katalin gondolatmenetét: ha Bethlennek valóban ez lehetett volna az utolsó cselekedete, akkor ő most csakugyan a hitvány politikai karrierizmus, a cinizmus jelképes figurája a magyar történelemben. Lippa pedig — a nemzeti érdekek elárulásáé. Így viszont Lippa az ésszerű politikai áldozat nagy szimbóluma, s Bethlen a magyar politikai géniusz, a nemzeti érdekű politikai akarat és tudás megtestesítője. Van itt azonban még valami fontos figyelmeztetés, amit Péter Katalin is érez. Könnyű Lippára, mint pozitív áldozat-jelképre hivatkozni utólag is, többnyire öngazolásul s magunk megnyugtatása gyanánt. Csakhogy ez igen veszélyes hivatkozás, mert Lippát csak az áldozhat, akinek Bethlenhez méltó ügye, tehetsége és ereje van, aki ha Lippát veszteget, egész országot épít cserébe. Politikai kultúránk egyik fontos kérdése éppen az, hogy tudunk-e különbséget tenni — tudatosan vagy akár kifinomult és történelemre hangolt intuícióval — kompromisszum és árulás, értelmes áldozat és felelőtlen vagy cinikus önfeladás között.

„HA ISTEN VELÜNK, KICSODA ELLENÜNK !”

(Bethlen iskolapolitikájáról)

Bethlen, miután felszabadult Lippa súlyos gondjának terhe alól, távlatos, előre-látó politikai koncepcióját nemcsak az országegyesítés jegyében alakította tovább. A belső rendezettség és építkezés nem csupán a közvetlen gyarapodást szolgálta az ő terveiben. Nemcsak a jelennek, de elsősorban a jövőnek építő fejedelem volt, aki a jövőendő szükségleteiben gondolkodott akkor is, amikor közvetlen, jelenbeli politikai érdekek szerint cselekedett. A mindenkori nagy államférfiak zsenialitása, hogy terveiket nem a maguk számára is beláthatatlanul távoli jövőbe helyezik, hanem a saját korukba, de mindig nagy, történelmi távlatot nyitva a jelenvalónak. Bethlen az „itt és most” parancsai szerint tudott lenni pragmatikus, de éppen ezzel a pragmatizmussal tudott szolgálni nagy eszméket és távlati célokat. Így valósulhatott meg sok fontos tette közül talán a legnagyobb távra szóló: iskolapolitikája, iskolafejlesztő programja.

A Móricz-regény ezt az utat már nem követi, de Bethlen politikai életművének ez az iskolapolitika a legfényesebb, s legeredményesebb része. Ebben sem volt — nála egészen természetesen — semmi idealizmus. Bethlen ez ügyben is realista volt és célratoró. Habár a gyulafehérvári, majd későbbi nagyenyedi kollégium alapító levelébe, kálvinista meggyőződése jegyében odairta Pál apostol felcsattanó mondatát: „Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk!”, bizonyára nem azért, mintha realpolitikusként naivan hívő, csodákra váró lélek lett volna, de sokkal inkább biztatásul, erősítésül jövőendő szegény ösztöndíjasoknak, s feltehetőleg önmagának is. Vagy azért talán, hogy több mint háromszáz esztendő múltán Sütő András kisdíák odaülhessen motyójára a Bethlen Kollégium bejárata elé, s Bethlen köbbedmedt szemébe nézve elő-

adhassa az ő kései „Jobbági panaszlevelét”, s abban a keserves történelmi tudást: „Nem magunk fejétől ismertük fel, hogy amidőn ennivaló nincsen, mit kell megenni; de hogy a cselekvésképtelenségben mint lehessen cselekedni, annak keserves módját — a történelmi zsákbanfutást — Nagyságod emelte tőkélyre.” Épp e történelmi zsákbanfutás kényszere, s ennek a történelmi távlatnak a tudatos vagy ösztönös felmérése fakaszthatta fel Bethlenből a Pál apostoli mondatot. Mert a fejedelem hívó lélek nem lehet a politikában; jaj lett volna már hányszor ennek a népnek, ha vezetői mindig hiték-dogmakí rajbai lettek volna, s azok vezérelték volna őket a történelmi tudás, a politikai érzék és a konkrét cselekvési programok helyett. Ám a fejedelemnek azért valami hitet-bizakodást nyújtania kell népének, s fogódzóra azért neki magának is szüksége van, hogy úrrá ne legyen a reménytelenség. Bethlen ezt a dacból, magabizásból szőtt fogódzót érezhette meg ebben a mondatban, s neki aligha jelenthetett mást, mint amit később évszázadok viharain át jelentett a kollégium életében: magunkra vagyunk utalva, szétszabdalva, satuba szorítva, de akkor is, vagy annál inkább is élni és cselekedni kell, bízva a magunk erejében, s a magunk igazában. A politikai hitét az emberi cselekvés értelmébe vetett hit adja. S mert Bethlen tudta, hogy az értelmes és eredményes cselekvéshez tudás és műveltség kell első-sorban, s jól felkészült, tisztességre nevelt vezetőréteg, eléggé nyilvánvalónak látszik, hogy Bethlen iskolaalapító szándéka nem elvont műveltségiszteletből, s nem is csupán a kor általános követelményei felismeréséből, de tökéletesen alapozott politikai megfontolásokból is ered. Nem csak a maga gyakorlatával teremtett hát magyar politikai iskolát, hanem valóságos iskolát szervezett az elmélet, a gyakorlati politika, az erdélyi magyar politikai hatalom számára. Az országgyesítés nagy célját végső soron minden zsenialitása, szorgalma és áldozatkészsége ellenére sem érthette el, csak megközelíthette, s ennek során juthatott Erdély és az egész magyarság szempontjából fontos részeredményekre. A kollégium létrehozásával, s páratlanul gazdag alapítványával, a később annyit emlegetett Bethlen-alapítvánnyal azonban évszázadokra előre kialakíthatta a magyar művelődés nemzeti jellegű, demokratikus és szabadelvű rendszerét — hatékonyan segítve ezzel az erdélyi nemzetiségi művelődés kibontakozását is —, amely azután a magyar politikai magatartás, az erdélyi közélet, s kulturális fennmaradásunk talán legfontosabb intézményes garanciáját adta évszázadokra.

Ez az iskolapolitika nemcsak a jelen időn, de az erdélyi térrénumon is túlmutatva, az egész magyarság egyetemes érdekeinek megfelelően alakult. Benda Kálmán így emlékezik meg erről a Confessióban közölt Ráday-kollégiumbeli előadásában: „A politikai célt szolgálta az idegenek által is megcsodált fényes gyulafehérvári udvar, a nagy fejedelmi építkezések, mindenekelőtt pedig a messze néző kultúrpolitika, amely kezdettől fogva nem erdélyi csupán, hanem egyetemesen magyar.” Az országgyesítés eszméjét teljesértékűen tehát szellemi síkon, első-sorban az iskolapolitika által tudta megvalósítani Bethlen. Hogy átfogó politikai terveinek mennyire szerves része ez az iskolapolitika, s hogy általános politikai koncepcióján belül milyen megkülönböztetett perspektivikus jelentőséget tulajdonít ennek, arra mi sem jellemzőbb, mint hogy a nikolsburgi békekötés után hazatérve, első dolgai között volt 1622 májusában Kolozsvárott előterjeszteni az országgyűlésen az akadémia alapítására vonatkozó tervét. Számos tanulmány, elemzés, adatközlés látott már napvilágot Bethlen iskolaépítő, nevelési, kollégiumi eszméiről és erőfeszítéseiről, s közülük akár a Vita Zsigmond kiváló tanulmányaiból, akár a nagyenyedi kollégium háromszáz éves fennállását ünneplő Nagyenyedi Album egyes írásaiból kihüvelykezhethetjük a nagy politikai nevelési és politikai eszméinek egységét, s a kétféle gyakorlat elsődlegesen politikai alapozottságát összeforrasztását. Az egyetemesen nemzeti és a kálvinista vallási-ideológiai szempont ötvöződött itt a társadalmi haladás és a korszerűség jegyében. Egyenértékű művelődéstörténeti és politikatörténeti jelentőségén túl, nem tanulságok nélkül való ma sem áttekinthető röviden ennek az iskolapolitikának a lényegét. A merőben más körülmények miatt nem is közvetlen tanulság gyanánt, de annál inkább emlékeztetőül saját mai tennivalóink és oktatáspolitikai bajaink irányára és jellegére. Ebben a legújabb munka, Jakó Zsigmond és Juhász István „Nagy-

enyedi diákok 1662—1848” című könyve (Kriterion, 1979) különösen segítségünkre lehet, a benne foglalt nagyszerű tanulmányokkal, adatokkal, jegyzetekkel.

A Bethlen Gábor-i iskolapolitika legszembetűnőbb, s legalábbis kiindulási pontként legfontosabb mozzanata az az államrezonból eredő felismerés, hogy az erdélyi magyar politika folytonosságát biztosítani csak úgy lehet, ha képződik olyan értelmiségi elitréteg, amely a folytonosság fenntartására mind felkészültsége, mind politikai elkötelezettsége révén képes; s hogy ehhez az értelmiségneveléshez iskolai keretekben csakúgy, mint az udvari politikai-diplomáciai gyakorlatban meg kell teremteni a felkészítés maximális lehetőségét. Ezt a célt szolgálta aztán a felső évfolyamokban kettévált teológiai és világi képzés, és ugyancsak ezt a nyugati egyetemeken való továbbtanuláshoz nyújtott ösztöndíj. Jórészt az így létrejött értelmiségi elit jelentí majd Bethlen és utódai államigazgatási, politikai és diplomáciai vezető rétegét.

A másik fontos felismerés, hogy olyan papi-tanítói, vagyis általános humán értelmiségi réteget kell képezni, amely nem közvetlenül az állami irányításban, hanem szerte az országban, a nép között élve és dolgozva adja majd a népesség és a felső politikai irányítás között a közvetítő és kisugárzó réteget, s egyúttal ellátja az értelmiségi utánpótlás szervezésének folyamatos feladatát is. Szervezetileg kitűnően illeszkedett ehhez az elképzeléshez a kollégiumi partikulák már korábban bontakozó, de most egyre táguló rendszere, amely fokozatosan behálózta egész Erdélyt, s amely még évszázadok múltán is jó mintának bizonyult a népi mozgalom számára Magyarországon, a közműveltség gyarapítására. A partikuláknak ez a hálózata teremtette meg elsősorban az utánpótlás szervezésének a tényleges intézményes lehetőségét is.

Bethlen iskolapolitikájának a kor szelleméhez képest leghaladottabb vonása a társadalmi szelekció, az értelmiségi pályára való kiválasztás irányában és módszerében lelhető fel. Politikai és iskolapolitikai elképzelésének egységét is ez bizonyítja a legfényesebben. Ahogyan politikájában törekedett megszüntetni a feudális anarchiát, s nagy mértékben korlátozta a főurak partikuláris érdekű uralmi helyzetét, s a központi hatalom és a nép között igyekezett hidat verni — nem is eredménytelenül, úgy igyekezett iskolájával utat törni az alul lévőknek a szellemi erők birtokba vételéhez, s ezáltal társadalmi pozíciókba vezetni őket. Bethlen a természetes — tehetség és szorgalom szerinti — kiválasztódás lehetőségeit kezdte létrehozni iskolapolitikájával, s ennél semmi sem mutatja meg tisztábban az ő politikájának távlatos, egységes és átfogó jellemzőit, koncepciózus rendszerét. Természetesen nem karitatív megfontolások vezérelték ebben sem, de épp ez bizonyítja szépen, hogyan tudta Bethlen a saját közvetlen hatalmi érdekeit, a mindenkori államérdeket és a magyarság távlati társadalmi fejlődésének szempontjait egyetlen gondolati és cselekvési rendszerben összefogni. A kiválasztásnak e módja és iránya egyúttal megalapozta az egész iskolapolitika demokratizmusát is. Konkrét és nagyon határozott intézkedésekkel Bethlen azonnal alátámasztotta a maga koncepcióját, s így megteremtette realizálásának feltételeit. Ezek közül leglátványosabb intézkedései: az a törvéycikk, amelynek értelmében a tanulni vágyó, az iskolába induló jobbágyfiatalokat a földesúr köteles elengedni, semmilyen ürüggyel nem tarthatja vissza; az értelmiség nagy részének, így a református papságnak és leszármazottainak megnevesítése, amely jelentette így egyszerre a társadalmi rétegződés átrendezését, a tudás, a tanulás, az értelmiségi munka igazán társadalmi szintű rangosítását és a reformáció elkötelezett hadseregének gyarapítását; s az intézkedések között nem utolsó sorban említendő Bethlen nagyvonalú ösztöndíjrendszere (hazai és külföldi), amelynek segítségével alumnusai, a legszegényebb sorból kikerülő köznemesi vagy éppen jobbágy sarjak jó anyagi körülmények között végezheték tanulmányaikat, meghatározott kötelezettségek mellett.

Ennek az iskolapolitikának külön erénye, hogy a plebejusjellegű osztályszemponton túl ugyan az a nagyvonalú tolerancia érvényesül benne, mint Bethlen politikájában általában. E tolerancia mélyítette tovább a kibontakozó iskolarendszer demokratikus és szabadelvű vonásait. Bethlen nevelési elvei lényegét tekintve dogmamentesek voltak. Iskolaszervezési koncepciója ennek megfelelően toleráns, a pedagógiai módszereket, a diákok tehetségének, irányultságának szabad kibontakoztatását ille-

tően éppúgy, mint nyelvi-etnikai és vallási-ideológiai értelemben. Bethlen nem csak a Bibliát fordíttatta román nyelvre, nem csak megtúrta és tartotta a „pápisták” sokaságát udvarában, hanem egész iskolapolitikáját, így az iskola- és templomépítést is ebben a felvilágosult szellemben alakította és támogatta. Megintcsak azt kell tehát mondanunk: ez a politika és ez az iskolai-nevelési gyakorlat évszázadokra meghatározta az európai átlagnál sokáig toleránsabb, megértőbb, s mindvégig humanista és lényegében szabadelvű erdélyi magyar szellemiséget.

Azt, hogy a politikai gyakorlatnak hogyan lehet megfeleltetni az iskolai gyakorlatot, illetve hogyan lehet egyfajta politikai magatartás kialakítása érdekében pedagógiai eszközöket, iskolai adottságokat alkalmazni, mintaszerűen példázza a nagyenyedi kollégium belső szervezete és diákélete. A Bethlen Gábor-i alapokon épülő szervezet maga is nevelési, ha nem a leghatékonyabb nevelési tényező. Az enyedi kollégium kicsinyített, de reális társadalmat formázott, azzal a nagyon fontos különbséggel, hogy a feudális társadalmi rend helyébe, a korabeli feudális társadalmi rendet utópisztikusán meg nem haladó kollégiumi „republikát” teremtett. Ez a kis köztársaság ugyan hierarchikus rendből épült — s ez a hierarchia is jelezte a nagy társadalom hierarchikus rendjét és felépítettségét — de a kollégiumi republika törvényekben, esküvételek formájában, s szervezeti felépítésében egyaránt az igazságosság és az intézményes demokratizmus főbb alapelveire szerveződött. A kollégium szervezete a szolgálatmorál, a hagyományörzés és a korai szabadelvűség szellemével harmonizált s ennek megfelelően alakult a diákélet, s a diákok törvénykezése. Vezetőiket szabadon választották, s e szabadságukat következetesen őrizték, ha kellett, a tanárok jelölési buzgalmaival szemben is, és ebben a körben mindenkinek körülhatárolt, világosan megfogalmazott alapvető jogai és kötelezettségei voltak társaival, tanáraival, illetve a kollégium egészével kapcsolatban. A diákkormányzatnak és önigazgatásnak szép, demokratikus modellje volt ez, s így már maga a szervezeti rend is önállóságra, önfegyelmre, jogérzékenységre, az állampolgári politizálás gyakorlására és társadalmi-közösségi igazságosságra szoktatott. Ennek a szervezeti rendnek mintegy alátámasztását szolgálta a juttatások rendszere, amely a hierarchia és az elemi igazságosság törvényét egyaránt tükrözte. Juhász István egyebek közt, így jellemzi tanulmányában tömören e kollégiumi rendet: „... e juttatások és kiosztások olyan rendi hierarchiát alakítottak ki, amelyben a »társadalmi« előmenetel biztosítva volt, és amelynek a rendjére, jogviszonyaira, igazságosságára való vigyázás megadta a diákközélet keretét.” Az iskolán belül, majd — az iskola alapján — kívül, a társadalomban is mobilitást elindító, átrétegződést segítő, a kiválasztásra és előmenetélre lehetőséget nyújtó rendszer volt ez, amely egyúttal az egész társadalom igazságosságra törekvő, jobbik érzékenységét, szellemiségét erősítette.

Amilyen körültekintően, előrelátóan gondoskodott Bethlen hadjáratai és egész politikája anyagi háttéréről, s politikai koncepciója korszerű, hatékony gazdaságpolitikai alátámasztásáról, ugyanolyan alapos és előrelátó volt iskolája gazdasági-anyagi fedezetének hosszú távú megalapozásakor. A kollégium függetlenségét, életközelségét és több évszázados egzisztálását pénzzel, ösztöndíjakkal, birtokokkal, s egyéb javadalmakkal (többek közt kétezer forint évi kamataival, az enyedi uradalmakkal, tokaji birtokokkal, több ezer holdnyi erdősséggel) úgy alapozta meg, hogy azokat később, a századok során csak kiegészíteni kellett, s a Bethlen-féle eredeti negyven ösztöndíjas hely a XVIII. században már százra bővíthetett, s adhatott alapot a szegény ifjak szellemi, s egyben közéleti felemelkedéséhez. Bethlen ezzel az alapítványával azon túl, hogy a társadalmi mobilitást és átrétegződést segítette elő, utat nyitott a minőségnek, a szellem szabad áramlásának, a szellemi életnek a politikához, a politikai hatalomnak a műveltség erőteréhez. Tudjuk, Bethlen korszerű, merkantilista gazdaságpolitikát folytatott. Politikai bölcsességét mutatja többek között az is, hogy ezt a merkantilizmust ott alkalmazta, ahová való, s nem vitte át a társadalompolitikába. A gazdaság, a pénzügyek törvényeit nem a politikában és a kultúrában akarta realizálni, de a jól, hasznot hozóan működő gazdaságot használta az előbbieik javára, s áldozta többek között az iskolára.

*

Bethlen Gábor politikai életművét és politikusi karakterét arra hivatott történészek már nagyobb részt feldolgozták, s ami abból még hátra van, az is elsősorban a szaktudomány feladata. Am ezt a ritka kincset közkinccsé tenni a magyar szellemi életben általában is, és amennyire lehet, beépíteni a mai magyar köztudatba és közéletbe, az már történészek, politológusok, írók, esszéisták, pedagógusok közös feladata lenne, s bármely szakmában méltó feladat. Mert Bethlen az a ritka, „isten áldotta” tehetség és kivételesen szerencsés államférfi a magyar történelemben, akinek megadatott, hogy uralkodása tizenhat esztendejében teljes körű és teljes értékű politikai gondolkodási és cselekvési rendszert építsen fel. Aki igazi hivatkozási alap lehetett mindenkor, amikor a magyar politikai géniuszt és a lehetséges magyar történelmi utakat, vagy éppen csak ösvényeket keresték a legjobbak, nagyon nehéz, olykor reménytelennek tűnő helyzetekben. Korszerűsége és mindenkori időszerűsége az egész politika és a részletek harmóniájának; a politikai és az erkölcsi szempont együtt tartásának zseniális képességében rejlett, s abban a bölcs toleranciában — s egyúttal következetes határozottságban —, amelynek segítségével úgy tudta képviselni, s realizálni az egyetemes magyar érdekeket, hogy közben a nem magyar ajkúakat is fölemelte; hogy képes volt a reformáció ügyét szolgálni anélkül, hogy a más vallásúak lelkiismereti szabadságát megtiltotta volna. Bethlen sikeres államférfi volt, sikerességének minden bizonnyal egyik titka gondolkodásának dogmáktól való mentessége, ideológiai és politikai tűrőképessége, s rugalmas határozottsága a cselekvésben. S ha már Bethlen Gábor mindezek eredményeképpen elnyerte a történelemtől a „nagy fejedelem” címet, s ha már meg is tartotta azt az évszázadok során, most az a fő kérdés a mi számunkra: vajon átmenthető-e ez az érték izgékony, feszültségekkel terhés évszázadunkban a jövőendő magyar politikusai, a kapuk előtt álló új nemzedékek tudatába? Lesz-e, lehet-e ebből a történelmi értékből mai politikai kultúrát és mai közösségi elkötelezettséget alakító társadalmi erő?

BENDA KÁLMÁN

Bethlen Gábor és a magyar művelődés

Az 1526-os mohácsi csatavesztésnek, ezt követően az ország három részre szakadásának kulturális téren legsúlyosabb következménye az volt, hogy megszűnt a műveltséget irányító, a tudományokat és művészeteket összefogó, pártoló és támogató királyi udvar. Buda a török kezére került, a Bécsben — majd egy ideig Prágában — székelő Habsburg-udvarnak pedig a magyar művelődéssel, a magyarországi kulturális törekvésekkel csak gyér és esetleges kapcsolata volt. Azt, hogy irányító és ösztönző legyen, hogy folytassa Hunyadi Mátyás kezdeményezését, sem I. Ferdinánd, sem utódai nem vállalták, nem is vállalhatták volna. De nem vállalta ezt a feladatot Szapolyai János sem. János király körül amúgy sem alakult ki állandó jellegű udvar, örökös bizonytalanságban, folytonos helyváltoztatásban élvén, gondja sem volt, ideje sem maradt kulturális kérdésekre.

A gazdátlanra vált művelődést a XVI. század közepétől fogva egyes nagybirtokos és nagyhatalmú főúri családok próbálták meg összefogni. Legkorábban a Ná-